

КЫРГЫЗ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ САБАГЫНДА ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТЫН ҮЛГҮЛӨРҮН ОКУТУУ

Н.А.МОЛДАЛИЕВА
E.mail. ksucta@elcat.kg

Бул макалада кыргыз тил жана адабият сабагында элдик оозеки чыгармачылыкты (макал-лакап, жаңылтмач, табышмак, уламыш, болумуштар боюнча) окутуунун үлгүлөрү берилди.

В статье даны образцы изучения устного народного творчества (пословицы, поговорки, скороговорки, загадки) на уроках кыргызского языка и литературы.

In this article are given teaching examples for folk oral work, proverbs, tongue twisters at the Kurgus lesson.

Элдик оозеки чыгармаларда адамдардын муундан-муунга өткөн акылы, байкагычтыгы, сезгичтиги, дүйнөгө көз карашы, турмуштагы тажрыйбасы, үмүт-тилеги, күрөшү ж.б. топтолгон. Алар кыска, элестүү, жандуу келип, көркөмдүүлүккө, элдик тилдин казынасына бай. Түрлөрү, мазмундары ар кыл, кенири, терең. Элдик оозеки чыгармачылык турмушту, турмушта болгон тарыхый чындыкты көрсөтөт. Элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүн окуу, билим берүүчү материал катарында пайдалануу, ал аркылуу жаштардын акыл-сезимине, ой-кыялына, түшүнүгүнө, жүрүш-турушуна, турмушту үйрөнүүсүнө таасир кылуу принциби бардык элдерге тараган. Бул принцип кечөө жакында гана чыга калган эмес. Ал улуу педагогдор тарабынан мындан көп убакыт мурун иштелип чыккан жана колдонулган.

Кыргыз эл жазуучусу Чыңгыз Айтматов аны мындайча таамай белгилеген: “Педагогика у киргизов долго не выделялась в самостоятельную область знания, однако она пронизывала всю культуру народа, составляя один из важнейших аспектов поэтического образа мира. “Наука – источник знания (учения), знания – светоч жизни” – это глубокое убеждение народа нашло воплощение во всех жанрах киргизского фольклора. Среди них – пословицы, поговорки, стихотворные афоризмы, загадки, мифопоэтические сказания и легенды, многообразная народная лирика, сказка, героические поэмы, так называемый малый эпос” (Ч.Айтматов. К читателям. – Кит.: антология педагогической мысли в Киргизской ССР. – М.: Педагогика. 1988, 5-б.).

Ал эми орус элинин улуу педагогу Константин Дмитриевич Ушинский элдик оозеки чыгармачылыктын билим бергич, дүйнө тааныткыч күчүнө жогору баа берип, кээ бир макал-лакаптардын мазмуну боюнча өзү кыска аңгемелерди жазып, окуу китептерине кошкон. Мындан тышкары экинчи бир орустун улуу педагогу, алп жазуучусу Лев Николаевич Толстой да өз эмгектеринде элдик оозеки чыгармачылыктын түрлөрүнө кеңири токтолгон.

Кыргыз элинен чыккан айрым акын, жазуучулар да үлгү сөздөрдү, макал-лакаптарды жогору баалашып, өз чыгармаларында колдонушкан. Мисалы, Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо, Барпы Алыкулов, Калык Акиев, Алыкул Осмонов, Мукай Элебаев жана башка акын, жазуучулардын чыгармаларында учкул сөздөр көп. Элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүн (макал-лакаптарды, жаңылтмачтарды, табышмактарды) жеке гана адабият сабагында акын, жазуучулардын чыгармаларынан окуп, билип, үйрөнбөстөн, аларды “Кыргыз тил” сабагында да пайдаланууга болот.

Сабакты (жаңы теманы) өткөндө супсак, жеткилиги жок мисалдарды бергенден көрө алда канча элестүү, түшүнүктүү, тарбиялык мааниси бар мисалдарды берген туура, пайдалуураак. Ошондуктан талдоого көпчүлүк учурда элдик оозеки чыгармалардан билгичтик менен, ыгы менен пайдалануу жетиштүү болот. Элдик оозеки чыгармалардын мазмундары жаштардын (айрыкча, шаардын орус мектептеринен окуган) психологиясына, ойлоо менен тилдин өсүшүнө, эмоциялык сезимдерин өрчүтүүгө жарай турган негизги азыктардын бири.

Эл ичинде тамырын кенен жайып, терең тарап келген элдик оозеки чыгармачылыктын негизги жанрларынын эң ийкемдүүсү макал менен лакаптар. Улуттук орошон ойлор, улуу сөздөр ушунчалык так, кооздугу менен ажайып берилет. Мына ошондуктан макал менен лакаптарда эмгекчил элдин бүткүл социалдык-тарыхый турмуш тажрыйбалары, ой-сезимдери, нечен кылымдардан берки байкоолору жана адеп-ахлак, ыйман, философиялык, эстетикалык жактан ажайып көркөм жалпылаштырылып айтылат. Макал-лакаптар жаштардын (балдардын) сөз байлыгын арттырып, көркөм ойлоосун өөрчүтүп, акыл-эсин өстүрүп, мүнөзүн калыптандырууда ролу зор.

Макалды лакапка салыштырып караганда көркөм ой чабыты учкул, тематикалык алкагы кенен, мазмуну масштабдуу келип, акылга бай. Турмуштагы окуялардан алынып, маанилүү бүтүм чыгарылат, башкаларга сабак болуп калат. Макалдын мазмуну турмуштун бардык сфераларынан алынып чагылдырылгандыктан, анда байкоого алынбай калынган учурлар жокко эсе. Өнөрлүү, билимдүү болууга үндөгөн макалдар башкы маселе катары коюлат. “Жигитке жетимиш өнөр аздык кылат”, “Өнөрлүү өргө чабат” ж.б.

Тарыхый шартка жараша илим мурда өнүкпөгөн болсо да “Күч – билимде”, “Билеги күчтүү – бирди, билими күчтүү – минди жыгат”- деп, эл тийиштүү жыйынтык чыгарып келген. Ал эми билим, жетишкен турмуш тажрыйбага карап “Кол кылбаганды илим кылат”, “Илим - өнөр булагы, билим - өмүр чырагы, “Илим албай мактанба, өнөрлүү болбой барктанба”, “Окуунун түбү жок” деген макалдар эң зарыл кенеш берүүдө.

Белгилей кетчү нерсе макалга салыштырып караганда лакап көбүн эсе турмуштук бир окуядан, же күндөлүк бир болгон көрүнүштөн алынат. Лакап грамматикалык да, логикалык да жыйынтыктуу бүткөн бир гана сүйлөмдөн турат. Лакап өзүнүн көркөмдүк туюнтмасы боюнча сезимге дароо жеткидей, кароолго дал тийгидей таамай жана курч берилет да, турмуштук болумуштун жакшы же жаман белгилерине карап тийиштүү корутундуну чыгарып алуусун адамдын өзүнүн алдына коёт. Ал конкреттүү бир көрүнүштү, бир окуяны мисалдап келип, алдыртан туюнта турган каймана маанилерге бай келет.

Жаңылтамач көбүнчө балдарды (айрыкча орус мектепти бүткөн) так сүйлөөгө көнүктүрүп, айтууга оор болгон сөздөрдү ачык, туура колдонууга жатыктырат. Ал өзүнүн табияты боюнча жайдары маанай, тамаша, күлкүнү көздөйт. Жаңылтамачтын өзүнчө көркөм ыкмасы, кооздугу бар. Ал негизинен бирдей тыбыштардан турган сөздөрдүн түрмөктөлүп айкалышынан, үндөштүк ээрчишинен келип чыгат жана сөздөрдү бат, ылдам, буйдалбай тез айтуу шартын коёт.

Элдик оозеки чыгармачылыктагы баяндама-аңгемелер уламыш менен болумуш. Булардын мазмуну негизинен бири-бирине жакын болгондуктан аларды ажыратуу да кыйын. Анткени бир эле чыгарма кээде экөөнө тең сыйгарылып жүргөнү ошондон. Уламыштын мазмуну көпчүлүк учурда этиология тибиндеги жомокторго окшошуп кетет.

Уламыш миф түрүндө эң байыркы учурда жаралып, бүгүнкү күнгө жеткен өз алдынча жанрлардын бири. Мында объективдүү дүйнөгө карата жасалган мамиледе элдик түшүнүктүн бөтөнчө бир көркөм элестери жаралып келген. Ошондуктан укмуштуу окуялар, адаттагыдан башкача фантастикалуу көрүнүштөр уламыштардын сюжеттик мазмунун түзүп келет.

Мифтик элементтерди сактап калган “Айдагы кыз”, “Үркөрдүн кызы – үлпүлдөк сулуу” сыяктуу уламыштар кыргыз элинин байыркы жашоо тиричилигин, аң-сезимин чагылтып, бүгүнкү күнгө жеткен. “Айдагы кыз” деген уламыштын идеялык-тематикалык

мазмуну социалдык аспектиде ачылган. Ай – элдик байыркы кабылдоодо асмандагы кол жеткис көркөм фантазиялуу образ болуу менен бирге, жердеги ар кандай ырайымсыздыкка, аксымдыкка да күбө болууда.

Азыркы кезде элдик уламыштар, болумуштар жазуучулардын чыгармачылыгынан да орун ала башталы. Башкача айтканда, чыгарманын илеялык маанисин тереңдетип билдирүү үчүн бүгүнкү күндө жазуучулар буларды эң баалуу көркөм табылгалардын бири катары пайдаланууда. Залкар жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт”, “Ак-кеме”, “Кылым карытар бир күн” ж.б. чыгармаларындагы бир катар уламыштар буга мисал боло алат.

Болумуштун жаралышына аталышы эле туюндуруп тургандай качанкы бир өткөн окуя түздөн-түз негиз болот. Болумуштун көркөм мазмуну оор окуялуу келип, көбүн эсе трагедиялуу аяктайт. Ошондон улам кайсы болумушта болсун мунайым сезим байкалат. Мисалы, “Толубай сынчы”, “Карагул” ж.б.

“Толубай сынчыдагы” бүткөн бойду ичиркенткен хан жардыгы, анын бийлигинин чексиздиги адам жүрөгүнүн үшүн алып гана турбастан, ошондой карандай зордук, кантсе да адамды чыйралтып, кайраттантып, ал турсун тартынбай акарат кылып, каршылык көрсөтүүгө алдыртан үндөп тургансыйт. Ошондуктан Толубай кейиштүү абалда калган тагдырына карабастан, адам көңүлүн ар кандай ыпластыктан арылтып, адилеттиктин салтанатын бийик туу катары көтөрүүдө. Ал эми Толубайдын сынынан өткөн тулпар – адилеттик чындыкты жер жүзүнүн учу-кыйырына кабарлагандай болуп, көркөм таасирдүү символикалык элес катары кабылданып келген эле. Ошондуктан эл оозунда ошол күндөн ушул күнгө чейин “Толубайдай сынчы бол” – деген ылакап сөздүн өчпөй өмүр сүрүшү да ошондон. Мындан башка адабий окууда биз жогоруда айтып кеткендей болумуштун түрлөрү Ч. Айтматовдун бир нече чыгармаларында кездешет. Ал эми кыргыз тил сабагында элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн көп учурда: фонетика, сөз, орфография, созулма үндүүлөрдү жана башка темаларды үйрөнүп жаткан кездерде пайдаланууга туура келет. Төмөндө алардын бир аз үлгүлөрүнө токтолсок :

1. Орфография боюнча иштөөдө пайдалануу

Жаңы теманы өткөндө орфография деген эмне экендигине токтолуп (аныктамасына), андан кийин анын эрежелери менен тааныштырабыз. Теманы түшүндүрүп бүткөндөн кийин мисалдарды (көнүгүүлөрдү) иштөөгө өтөбүз. Төмөндөгүлөргө токтолсок болот: тутумунда “Л” тыбышы бар этиштерди (сөздөрдү) өтүүдө, кээ бир “кал”, “кел”, “сал”, “бол”, “ал” деген сыяктуу этиш сөздөргө - ба, - ган, ыптыр, -са деген өңдүү мүчөлөр уланганда л тыбышы оозеки речте түшүрүлүп айтылат (бул көбүнчө түштүк диалектисине таандык). “Келбейт”, “болбойт” деген сөздөрдө да кезигет (кебейт, бобойт). Орфографиянын эрежеси боюнча буга жол берилбейт. Ал үчүн элдик оозеки чыгармачылыктан түрдүү мисалдарды алып, көнүгүү жүргүзүүгө болот:

1. Азаматтын жакшысы он бешке келсе – кичүүлүк жок, жүзгө келсе – улуулук жок.

2. Жакшы айткан сөз жүрөктө калат. 3. Балаң пайдалуу болсо, аштыгың айдалуу.

Андан кийин макалдардын мааниси түшүндүрүлөт. Үйгө болсо ушул өңдүү макалдарды (л тыбышынын түшүрүлбөй жазылышына карата) берсе болот.

2. Каткалаң үнсүздөрдүн жумшарбай жазылышында пайдалануу

1. Адамдын көркү (гөркү эмес) – акыл. 2. Кемчиликти кетирбе (гетирбе эмес), кетирсең кечирим сура ж.б.

3. Созулма үндүүлөрдү өтүүдө пайдалануу

Созулма үндүүлөр бардык жерде бирдей айтылбайт. Кээ бир жерде созулма үндүүлөрдүн ордуна кыска үндүүлөр же дифтонгдор колдонулат.

1) аа: Көп баатырдан жоо кетет. Батаар күндүн атаар таңы бар.

2) оо: Жоо кеткенден кийин кылычынды ташка чап. Оору кордук, өлүм зардык.

3) өө: Өөн бириксе тон болбойт. Дос кайрылат, сөөк айрылат.

4) ээ: Баш менен мээси мактанат, аш менен ээси мактанат. Эрте жатып, кеч турган – эринчээктин белгиси.

5) уу: Окуу – билим азыгы. Ачууну акыл жеңет.

6) үү: Билимдүүгө дүйнө жарык. Өнөрлүү өлбөйт.

4. Кээ бир тамгалардын (К, Г, Ж) эки түрдүү тыбышты билдиришине карата

1. К тамгасынын эки түрдүү тыбышты билдириши: Акыл-жаштан, асыл-таштан. Бетке айткан сөздүн заары жок.

2. Г тамгасынын эки тыбышты билдириши: Көз жетпеген жерге сөз жетет. Тууган күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат.

Элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүн мындан башка сөз түркүмдөрүн (зат атоочту, сын атоочту, сан атоочту, ат атоочту, тактоочту, этишти ж.б.) өтүүдө да колдонууга да болот. Мисалы төмөндөгүдөргө токтолсок болот:

Зат атоочту өтүүдө

Зат атооч менен ат атоочтун айырмасына көбүрөөк көңүл буруу керек. Ошондой эле зат атооч сөз түркүмүнө байланыштуу табышмактарды мисал келтирип, андагы зат атооч сөздөрдү таптырып, ошол сөздөрдүн берген маанилери боюнча ой жүгүртүү да – сөз байлыгын арттырууга көмөк болот. Мындан сырткары синоним, омоним, антоним сөздөрдү талдаганда макалдардан көбүрөөк мисалдарды келтирүүгө болот. Мисалы, антонимдерге карата: Бай менен кедей баш кошпойт. Дос башка карайт, душман аякка карайт. Ачуу-душман, акыл-дос.

Сын атоочту өтүүдө

Билимдүү кишиден билим жугат. Жакшы адам эл камын ойлойт, жаман адам өз камын ойлойт. Кичинекей текечер, жата калып суу ичер (буудай).

Сан атоочту өтүүдө

Тутумунда эсептик сан бар табышмактар келтирилет: Өзү бир, көзү миң (элек). Бир үйдө он эки адам жашап турат, экөө кызмат кылат, башкалары карап турат (саат).

Макалдарда, табышмактарда кээ бир учурда санды туюндурган сөздөр образдуулукту арттыруу, абстракциялоо иретинде колдонуларына көңүл буруу керек. Мисалы, Бирди билгенче, миң менен тааныш бол. Эстүүгө эки сөз жетет. Жети өлчөп, бир кес.

Тактоочторду өтүүдө

Орун, мезгилди көрсөткөн сөздөр (тактооч) өтүлгөндө да макалдар, табышмактар пайдаланылат.

Мисалы, Эрте чыксаң алдыңан күн чыгат, кеч чыксаң алдыңан түн чыгат.

Иттин аймагы күндүз үрөт.

Кээде балдар сан атооч сөздөр менен сан өлчөм тактоочторду алмаштырып алышат. Сан-өлчөм тактоочторго төмөндөгүдөй мисал келтирсек болот:

Көп иштеп, көп таап, жакшы жашайлы. Калк казанын көп астым, кана колумдун көөсү. Арам санаа болбогун, алганда алтоо болбойсуң, эл эмгегин жебегин, жегенден жетөө болбойсуң. Азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп, көп тыңшайт, аргымактын жакшысы азыраак оттоп, көп жуушайт. Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү минди жыгат.

Ат атоочторду өтүүдө

Ат атооч сөздөрдүн колдонулушу, алардын зат атооч сөздөрдү алмаштырышында төмөндөгүдөй мисалдарды берсе болот: Сен деген сенек сөз, сиз деген сылык сөз.

Адам жаман эмес, анын кыялы жаман. Өсөөр өзүн, өспөс жатын сыйлайт.

Этиштерди өтүүдө

Этиш сөздөрдү так, таамай колдонууну үйрөтүүдө да элдик оозеки чыгармаларга кайрылууга болот. Өзгөчө макалдарда уйкалышып, ачык-айкын колдонулган этиш сөздөр көп. Мисалы, Билимди китептен изде, алтынды жерден изде. Уул жакшысы урмат, кыз жакшысы кымбат. Күн адамга нур чачат, окуу адамга илим чачат.

Жыйынтыктыгында элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн кыргыз тил жана адабият сабактарында өзүм колдонуп көрдүм. Айрыкча кыргыз тил сабагында колдонуу окутуучу үчүн да, студент үчүн да абдан пайдалуу экендигин жеке практикада

байкадым. Себеби, айтайын деген оюңду көп сөз кылып сүйлөгөндөн көрө кыска да, нуска да бир-эки ооз сөз менен сүйлөсөң балдар тажабайт экен. Мындай ыкма жаңы теманы өтүүдө гана колдонулбастан, мурдагы материалды кайталоодо, үй тапшырмасын текшерүүдө да жакшы жыйынтык берет. Макал-лакаптардын ар түрдүү топтору студенттердин өз алдынча изденип иштөөлөрү үчүн да аябай пайдалуу. Кээ бир учурларда студенттердин өздөрүнө макал-лакаптардан көбүрөөк пайдаланып айрым темада изложение, дил баян, аңгеме жазууну сунуш кылдым. Бул сунушум айрыкча кептин стилдерин өткөндө, тактап айтканда көркөм стилди өткөндө жакшы жетишкендиктерди берди. Жыйынтыктап айтканда, бул ыкма окутуунун эффективдүүлүгүн арттырып, студенттердин сөз байлыгын жогорулатып, логикалык ойлоосун өстүрүүдө жакшы жардам берет.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Мукамбаев Ж. Элдик оозеки чыгармачылыкты үйрөтүү жолдору. – Фрунзе: Мектеп, 1966. – 3, 23-24 б.
2. Түлөкабылов М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы. – Бишкек: Мектеп, 1991. – 63-64, 69-70, 72 б.
3. Койчуманов Ж.Ы. Элдик педагогиканын берметтери. – Бишкек, 1998. – 3-4б
4. Сартбаев К. Кыргыз тилинин дидактикалык материалдары. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 17 б.